

УДК 330.101 + 330.341.2(075.8)

В. А. Голян,
к. е. н., доцент кафедри економіки та підприємництва,
Луцький національний технічний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ДЕСТРУКТИВНІ МОМЕНТИ ТА ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ

У статті розглядаються сутнісні характеристики економічної категорії "інституціональне середовище". Розкривається зміст магістральних напрямів модернізації інституціонального середовища на пострадянському просторі. Виявлено найбільш деструктивні елементи інституціонального середовища розвитку економіки України.

This article discusses the main characteristics of economic categories "institutional environment". Disclose the contents of the main areas of institutional modernization of the post-Soviet space. A most destructive elements of institutional environment economy of Ukraine.

Ключові слова: інституціональне середовище, базисні інститути, системні перетворення, імпорт інститутів, національне господарство.

Keywords: institutional environment, basic institutions, system conversion, import of institutions, the national economy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Світова фінансова криза, яка почалася в другій половині 2008 року, викликала ланцюгову реакцію економічної розбалансованості більшості національних господарств, особливо тих, де неформовані базисні інститути економічних відносин та інститути громадянського суспільства (Україна). Вона виявила ті інституціональні промахи, що супроводжувалися тотальною доларизацією національної економіки, високою енергозатратністю промислового виробництва, сировинною орієнтацією експорту, відсутністю критичного рівня внутрішнього споживання, і в даний момент запрограмувала "українську" модель економічної кризи. Ця модель відзначається надмірною девальвацією національної валюти, відсутністю стимулів до зниження енергетичної залежності, низьким рівнем капіталізації інститутів фінансово-кредитної системи, економічно невиправданими параметрами дохідної і витратної частини Державного бюджету України,

подальшою споживацькою спрямованістю системних та структурних зрушень. Усунути такі негативи косметичними змінами стратегії економічних реформ шляхом вмонтування окремих економічних стабілізаторів, як це відбувалось в останні роки, не вдасться. Потрібні радикальні зміни інституціонального середовища розвитку національного господарства через інституціоналізацію норм, правил, принципів та імперативів, які унеможливають дискримінацію малого і середнього бізнесу, незаконний перерозподіл природних ресурсів та інвестиційно привабливих високоліквідних об'єктів державної власності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Інституціональним перетворенням присвячена значна кількість наукових праць та дисертаційних досліджень. У них розкриваються сутнісні характеристики понять "інститут", "інституціональні зміни", "ін-

ституціональне середовище", прослідковується діалектика інституціональних зрушень у країнах пострадянського табору, показані фундаментальні принципи імплементації у вітчизняну практику інститутів, імпортованих з країн високорозвинутого капіталізму. Цій проблематиці присвячені наукові праці В.Геєця, О. Алімова, А. Чухна, А. Абалкіна, Є. Ясіна, В. Кредісова, В. Новицького, Ю. Райти, В. Поворозника, Р. Пустовойта, І. Москаленка, Б. Одягайла, О. Яременка, Ю. Росецької, А. Ткача та інших.

Широким спектром підходів відзначається проблема трансформації інституціонального середовища, яке включає всю гаму фундаментальних інститутів, що визначають принципи взаємодії між агентами економічних відносин у системі суспільного відтворення. Має місце яскраво виражений плюралізм думок щодо його структурних елементів та впливу на темпи соціально-економічного піднесення.

І. Москаленко вважає, що ефективність використання економічних ресурсів залежить від співвідношення більш чи менш прогресивних інституцій у "жорсткому ядрі" та "м'якої оболонці" інституціонального середовища [6, с. 6].

В. Кредісов стверджує, що інституціональне середовище має вирішальне значення для вибору цілей, ідеології, правил гри, шляхів, моделей, етапів, механізмів соціальних перетворень суспільної системи. Інституціональні умови відтворення економічної системи залежать від якості легітимних суспільних інститутів. Вони утворюють інституціональну систему, в якій реалізуються складні виробничі, економічні, соціальні, екологічні, побутові відносини всіх суб'єктів громадянського суспільства [5, с. 46].

На думку М. Данько, інституціональне середовище можна характеризувати як фундаментальні політичні, соціальні та юридичні правила, в рамках яких здійснюються процеси виробництва та обміну; правила, що регулюють стосунки в публічній сфері; правила, що регулюють стосунки в приватному секторі; правила поведінки економічних агентів на контрактній основі; негласні правила поведінки економічних агентів [4, с. 97].

Ф. Хамідуллін вважає, що інституціональне середовище складають формальні та неформальні правила, формальні обмеження, неформальні обмеження, механізми примусу, які визначають інституціональні зміни, на основі яких укладаються інституціональні угоди [11].

Із приведених думок вчених випливає те, що не існує одностайності як щодо сутнісної визначеності інституціонального середовища, так і

щодо магістральних напрямів його модернізації в умовах значної кількості глобальних викликів. Не прослідковується межа між критичним набором традиційних для національної економіки інститутів та інститутів, імпортованих з країн розвинутого капіталізму.

НЕВИРІШЕНА РАНИШЕ ЧАСТИНА ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Інституціональні зміни в національній економіці, що мають місце в останні двадцять років, запрограмували цілий комплекс економічних проблем, що перманентно створюють напругу в системі суспільного відтворення. З огляду на це, програмування та проектування напрямів трансформації інституціонального середовища національного господарства має базуватися на імперативах організованості та конструктивності через ревізію наслідків стихійних інституціональних змін, які відбувалися в минулому. Тому мають бути поглиблені дослідження, які стосуються змісту і форм інституціональних перетворень, їх структуризації. Потребують виявлення найбільш деструктивні елементи сучасного інституціонального середовища з метою уникнення інституціональних розривів та пасток у найближчій перспективі.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Цілями даної статті є уточнення дефініції економічної категорії "інституціональне середовище", структуризації інституціональних перетворень у перехідній економіці, характеристика змін інституціонального середовища на пострадянському просторі, виявлення найбільш деструктивних елементів інституціонального середовища, що сформувалося в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Формування інституціонального середовища на даному етапі розвитку продуктивних сил стикається з рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів, що гальмують умонтування в систему суспільного відтворення нових інститутів-правил та інститутів-організацій, які сприятимуть поступовій структуризації національного господарства як у галузевому, так і в системному розрізі. У табл. 1 наведено існуючі підходи до трактування економічної категорії "інституціональне середовище".

Підсумовуючи викладені вище підходи до трактування категорії "інституціональне середовище" та підходи щодо його структуризації, можна стверджувати, що саме Ю. Росецька найбільш системно підійшла до визначення основних скла-

дових інституціонального середовища та його ролі в трансформації економічних систем. Принциповим моментом є те, що вона не обмежується розглядом інститутів як системи норм, правил, стереотипів, а виділяє рівноцінною складовою інституціонального середовища систему організацій. Саме в організаціях найбільш концентровано виражаються формальні та неформальні інститути через систему виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також через соціально-трудова відносини. Інститути необхідно розглядати в єдності з системою відносин (прав власності, контрактного права, відносин регулювання та примусу), щоб виявляти їх стабілізуючу чи дестабілізуючу роль у розвитку національного господарства. Лише за таких умов можна адекватно існуючим економічним реаліям проектувати інституціональні зміни в сфері суспільних відносин.

На пострадянському просторі (особливо в Російській Федерації, яка перейшла на себе роль одного з центрів тяжіння в світовій геополітиці) перед здійсненням радикальних економічних перетворень не було трансформовано навіть критичного мінімуму формальних та неформальних інститутів, що посилює господарські перекоси в структурі національних господарств та підвищило напругу в соціальному сегменті сфери суспільних відносин. І тому в останні роки державна економічна політика більшості країн пострадянського табору включає значно ширший спектр інституціональних реформаций порівняно з початком 90-х років, що поступово переформатує баланс економічних інтересів між основними гравцями на цільових ринках. На жаль, така позитивна динаміка інтенсивності інституціональних перетворень не ліквідувала найнебезпечніших рецидивів 90-х — значного розриву між багатими і бідними, олігархічними угрупованнями та суб'єктами малого підприємництва.

У процесі трансформаційних перетворень економіки країн ЦСЄ (Польща, Чехія, Угорщина) та Балтії мають вагомі успіхи та позитивні тенденції. У країнах колишнього СРСР спостерігаємо орієнтацію держав на одержання економічної ренти. Ключовим поясненням даної відмінності є те, що успішні країни здатні формувати та розвивати інститути, які "розробляють" ефективні стимули для економічних суб'єктів. Важливим є також і те, що фундаментальні зміни в даних державах відбуваються не як наслідок прямого втручання в традиційні інститути, а шляхом якісних змін у приватному та суспільному секто-

рах. У цьому випадку новостворені інститути, як правило, не зашкоджують підвалинам існуючих і не провокують системні суперечності [7, с. 26].

Інституціональне середовище транзитивних економічних систем є складним і суперечливим, містить інституціональні деформації; часто формально впроваджені ринкові інститути не виконують ролі інституціональних стабілізаторів, неформальні правила і норми виявляються дієвішими, ніж формальні.

Формування ринкового інституціонального середовища в країнах з перехідною економікою потребує активного втручання держави як головного суб'єкта інституціональних змін. Державі належить виняткова роль у генезісі, функціонуванні та розвитку інститутів ринкового господарювання. Історичні обставини помітно позначилися на процесі становлення інституціонального середовища в пострадянських країнах. За роки після відновлення незалежності України в інституціональному середовищі й підприємстві відбулися істотні зміни. Створено базисні інститути ринкової економіки, інститути другого рівня. Однак нові інститути не мають ефективних механізмів захисту, формальні "правила гри" є нечіткими та непрозорими, а використання неформальних правил поведінки часто ускладнює діяльність суб'єктів господарювання [8, с. 11].

Однією з основних причин гальмування ринкових перетворень та значного майнового розшарування є стихійна трансформація інституціональної структури національного господарства внаслідок невідповідності окремих етапів інституціональних змін і надмірного імпорту інститутів, притаманних системі економічних відносин у країнах розвинутого капіталізму. Цей фактор значною мірою і запрограмував вітчизняну модель рецесії, найхарактернішими рисами якої є послаблення інвестиційної активності, декапіталізація фінансово-кредитних установ, висока залежність від зовнішніх джерел постачання паливно-енергетичних ресурсів. Перевірені світовою практикою економічні стабілізатори, які застосовуються для усунення проявів економічної кризи, в умовах вітчизняних реалій не спрацьовують через несформованість інституціональних передумов.

Забезпечення ефективного проектування інституціональних змін вимагає структурування їх основних блоків. Такими блоками виступають: системні перетворення, перетворення системи фіскального регулювання та впорядкування відносин власності [2, 3].

Таблиця 1. Підходи до трактування економічної категорії "інституціональне середовище"

Автор	Підхід	Джерело
О. Цакулова	Сукупність інституціональних умов, що являють собою взаємодію основних політичних, правових, соціальних та інших умов, які створюють можливості для виробництва, обміну, розподілу та споживання	[12]
Р. Пустовіт	Система норм і правил, яка започаткована у господарській сфері й визнана суспільством, тобто фундаментальні інститути, що супроводжують підприємницький процес	[7]
І. Москаленко	Сукупність офіційних та неофіційних норм, правил, законів, угод (контрактів), економічна складова прав власності, трансакції, сукупність обмежень, сукупність ринків як механізмів реалізації вказаних вище категорій, система санкцій, неофіційні звичаї та традиції, кодекси поведінки	[6, с. 6]
Ю. Райта	Сукупність основоположних політичних, правових, соціальних правил, які є базою для виробництва, обміну, розподілу та споживання. В умовах транзитивних економічних систем воно є складним і суперечливим, часто інститути не виконують ролі інституціональних стабілізаторів	[8, с. 7]
Ю. Росецька	Визначає основний напрям розвитку економічних систем, а також орієнтири, на основі яких відбувається формування та відбір найбільш ефективних і соціальних інститутів. Містить у собі не лише комплекс інститутів, а й систему організацій	[9, с. 7]
А. Ткач	Сукупність основоположних соціальних, політичних, юридичних правил, що визначають рамки людської поведінки	[10, с. 287]

Доцільність системних перетворень зумовлена необхідністю трансформації системи управління соціально-економічними процесами в напрямі децентралізації ряду функцій. З огляду на це в інституціональне середовище мають бути вмонтовані норми, правила та імперативи, які процесам децентралізації нададуть керованого і впорядкованого характеру й попередять прояви місцевого сепаратизму як в економічній, так і в політичній площині.

Не менш складною проблемою вдосконалення інституціонального середовища розвитку національного господарства є трансформація системи фіскального регулювання, яка відзначається завищеними, навіть обтяжливими податковими ставками, надмірною уніфікованістю одних видів податків та диверсифікованістю інших; окремі податки виконують суто фіскальну функцію, що гальмує розвиток важливих сегментів національної економіки. Тому на порядку денному — інституціоналізація нових видів фіскальних платежів та сучасних принципів міжбюджетних відносин щодо розподілу податків, імплементація у вітчизняну практику фіскальних важелів, апробованих у країнах розвинутого ринку, збільшення переліку рентних платежів.

Незважаючи на те, що реформування відносин власності активно відбувається з 1990 року, в цьому сегменті економічних відносин накопичено найбільший потенціал

соціального вибуху та економічно-го колапсу в зв'язку з тим, що перші етапи приватизації відбувалися шляхом адміністративного перерозподілу власності, паперова приватизація не сприяла фінансовому оздоровленню підприємств, не сформувалим та інституціонально не оформленим є ринок сільськогосподарських земель. На даному етапі розвитку продуктивних сил потрібно не форсувати приватизаційні процеси, а розглядати найбільш прийнятні форми підприємництва в конкретному виді діяльності, що забезпечать залучення значних інвестиційних ресурсів і передових технологій.

Інституціональне середовище в Україні є надзвичайно слабким. Це зумовлено особливостями переходу від монополій радянського типу до конкурентного ринку. Усталені пережитки радянських часів призводять до викривлень у конкурентному середовищі, створюють нерівні правила гри для різних суб'єктів господарювання, викликають зростання трансакційних витрат.

Виділяють п'ять блоків проблем інституціонального середовища в Україні: надмірна нестабільність формальних правил, викривлення системи неформальних правил у бік корупції, недосконалість судової системи як системи санкцій за невиконання правил, проблеми політичних організацій, що виявляються у створенні адміністративних інституціо-

нальних бар'єрів на шляху розвитку конкуренції, нерозвиненість таких соціально-економічних організацій, як об'єднання підприємців та покупців, що не захищають права учасників ринку від свавілля неформальних правил і впливу політичних організацій [9, с. 4].

Між різними видами інститутів існують суперечності, і тому дуже важливо забезпечити відповідність між формальними та неформальними, макро- і мікрорівня, загальнолюдськими і національними, етнічними інститутами. У забезпеченні такої відповідності важливу роль відіграє держава, особливо в умовах трансформаційної економіки, коли реформуються відносини власності, формується система норм і правил, утворюється інституціональне середовище [13, с. 5].

На основі узагальнення існуючих підходів щодо суперечностей формування інституціонального середовища розвитку національного господарства було згруповано фактори, що вирішальною мірою впливають на процеси інституціональних змін і на взаємодію між усталеними, трансформованими та імпортованими інститутами (рис. 1).

Інституціональне середовище розвитку національного господарства потребує комплексної модернізації з огляду на техніко-технологічні та природно-ресурсні обмеження соціально-економічного піднесення. Вмонтуванню нових інститутів, як правило, притаманних ринкової економіці мають передувати сприятливі інституціональні передумови, що унеможливають деструктивний вплив імplementованої норми, правила та стереотипу на усталену систему відносин. Ті економічні проблеми, що чітко викристалізувались в умовах кризи, в першу чергу, зумовлені спонтанним та хаотичним імпортом інститутів. Імпорт інститутів має бути зорієнтований на підбір найбільш раціональних форм взаємодії держави і бізнесу, оскільки така взаємодія, як ніколи, потрібна в умовах економічного колапсу в планетарному, а відтак і в національному масштабі. Основним інституціональним промахом попередніх років економічних перетворень було намагання віддалити державу від безпосередньої участі в діяльності більшості сегментів системи суспільного відтворення, тому й не виявилось контролюючого інституту, що упереджував би різноманітні маніпуляції формальними та неформальними інститутами.

ВИСНОВКИ

Дослідженням встановлено, що основоположні (фундаментальні) інститути формують інституціональ-

Рис. 1. Деструктивні елементи інституціонального середовища розвитку національного господарства України

не середовище, яке визначає обмеження і можливості підприємницької діяльності на всіх стадіях відтворювального процесу (виробництво, обмін, розподіл та споживання). В Україні на даний момент воно є складним і суперечливим унаслідок того, що формально впроваджені ринкові інститути не виконують ролі інституціональних стабілізаторів, а неформальні правила та норми не спрацьовують через відсутність інститутів громадянського суспільства. Основною причиною несформованості інституціонального середовища в Україні став надмірний імпорту інститутів, які не завжди вписувалися в існуючу систему економічних відносин, що лише посилювало синергію деструктивності, яка

проявлялася в повільному формуванні ринкової інфраструктури, згортанні діяльності високотехнологічних виробництв і сировинній орієнтації експорту.

Література:

- Геєць В.М. Нестабільність та економічне зростання / В.М. Геєць. — К.: Інститут економічного прогнозування, 2000. — 344 с.
- Голян В.А. Украинский опыт институциональных преобразований: противоречия и перспективы / В.А. Голян // Страны с переходной экономикой в условиях глобализации: [материалы VI Международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, 28—30 марта 2007 г., Моск-

ва, экономический факультет Российского университета дружбы народов / Отв. ред. Н.А. Волгина, И.А. Айдрус]. — М.: РУДН, 2007. — С. 559—561.

3. Голян В.А. Проблеми формування інституціонального середовища національної економіки в умовах ринкових відносин / В.А. Голян // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 5(59). — С. 4—11.

4. Данько М.С. Роль інституційних трансформацій в забезпеченні інноваційного розвитку / М.С. Данько // Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 11(41). — С. 97—109.

5. Кредісов В. Роль біхевіоріальних чинників у побудові ринкової інституційної системи / В. Кредісов // Економіка України. — 2003. — № 12. — С. 46—50.

6. Москаленко І.В. Інституційні передумови ринкової трансформації агросектору економіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01 "Економічна теорія" / І.В. Москаленко. — К., 2004. — 18 с.

7. Пустовіт Р. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках / Р. Пустовіт, М. Овчарук // Економіка України. — 2008. — № 6. — С. 14—26.

8. Райта Ю.В. Формування інституційного середовища підприємницької діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01 "Економічна теорія" / Ю.В. Райта. — Львів, 2006. — 20 с.

9. Росоцька Ю.Б. Інституційні форми розвитку конкурентних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.01 "Економічна теорія та історія економічної думки" / Ю.Б. Росоцька. — Одеса, 2007. — 20 с.

10. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: [навчальний посібник] / А.А. Ткач. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 304 с.

11. Хамидуллин Ф.Ф. Формирование институциональной среды развития системы малого предпринимательства: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. екон. наук: спец. 08.00.01 "Экономическая теория" / Ф.Ф. Хамидуллин. — Казань, 2007. — 20 с.

12. Цакулова О.С. Роль институциональных условий в формировании постиндустриальной экономики: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. екон. наук: спец. 08.00.01 "Экономическая теория" / О.С. Цакулова. — Владикавказ, 2008. — 20 с.

13. Чухно А.А. Институционализм: теория, методология, значения / А. Чухно // Економіка України. — 2008. — № 6. — С. 4—13.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2009 р.